

Actas del
IX Congreso Internacional
de la Asociación Hispánica
de Literatura Medieval

(A Coruña, 18-22 de septiembre de 2001)

I

Actas del IX Congreso Internacional de la Asociación Hispánica
de Literatura Medieval, 2005.

© Carmen Parrilla
© Mercedes Pampín
© Toxosoutos, S.L.

Primera edición, agosto 2005

© Toxosoutos, S.L.
Chan de Maroñas, 2
Obre - 15217 Noia (A Coruña)
Tfno.: 981 823855
Fax.: 981 821690
Correo electrónico: editorial@toxosoutos.com
Local en la red: www.toxosoutos.com

I.S.B.N. obra conjunta: 84-96259-72-2

I.S.B.N. volumen: 84-96259-73-0

Depósito legal: C-xxxxx-2005

Impreso por Gráficas Sementeira, S.A. - Noia
Reservados todos los derechos

La transmissió del *Terç del crestià*: els treballs del copista B del manuscrit *M*¹

Enric Bassegoda Pineda
Universitat de Girona

El *Terç del Crestià* de Francesc Eiximenis (escrit el 1384) fou una obra que pretenia divulgar els coneixements teològics entre la gent laica, que experimentava una ànsia per conèixer temes que no estaven al seu abast per culpa d'estar escrits en llatí, aquests eren temes de teologia i moral. Aquest tipus d'obres divulgatives van ser freqüents a la Corona d'Aragó a partir del regnat de Pere III el Cerimoniós (1336-1387). El *Terç*, que compta amb 1060 capítols, ens parla concretament sobre el mal, la seva definició, els diferents tipus de pecats i els analitza minuciosament un per un. Si ens fixem amb el nombre de referències que trobem en inventaris de béns medievals, aquesta obra va tenir un èxit i una difusió molt gran durant el final del s. XIV, tot el s. XV i fins i tot durant el s. XVI,² encara que avui dia només conservem sis manuscrits, quatre de complets i dos més de fragmentaris, que són els següents:

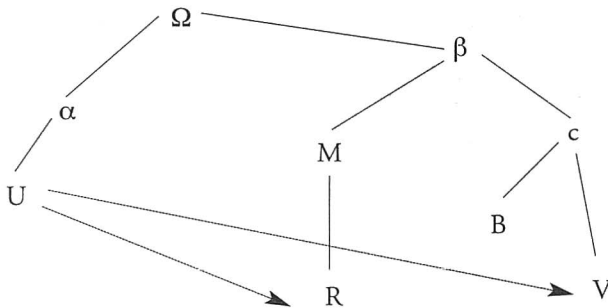
- U* BUB, 91. Copiat el 1389. Complet en un sol volum.
- M* BNM, 1792, 1793 i 1794. Copiat a finals del s. XIV. Complet, en un inici era un sol volum, actualment es conserva en tres volums.

¹ Aquest treball ha estat possible gràcies a una beca predoctoral de la Generalitat de Catalunya que s'inclou dins el projecte PB 97-0653 del MCYT. Haig d'agrair també els membres de la Comissió Editora de les Obres de Francesc Eiximenis, amb qui treballo coordinadament, les aportacions que m'han fet perquè aquest treball estigui més ben acabat.

² Per veure la quantitat de referències en inventaris medievals d'obres de Francesc Eiximenis en general i del *Terç* en particular és indispensable l'estudi de Josep Mª Marudell i Marimon: "Manuscrits eiximenians. Petit repertori documental", dins *Martínez Ferrando archivero. Miscelánea de estudios dedicados a su memoria*, Asociación Nacional de Bibliotecarios, Archiveros y Arqueólogos, Barcelona, 1968, pp. 291-313.

- B* BC, 457 i 458. Copiat a mitjans del s. XV. Complet en dos volums.
- V* BMV, 42 i 43. Copiat el 1494. Complet en dos volums.
- C* ACB, 47. Copiat a mitjans del s. XV. Incomplet, conté els capítols 1-509. Sembla el primer volum d'una col.lecció de dos.
- R* BPRM, II-1978. Copiat a mitjans del s. XVI. Incomplet, conté els capítols 410-792. Sembla el segon volum d'una col.lecció de tres volums.

La primera edició crítica amb estudi de la transmissió del text del *Terç* és la magnífica tesi doctoral de Xavier Renedo el 1992 on s'editava i estudiava el "Tractat de luxúria", capítols 524-647 del *Terç*.³ En aquesta tesi s'arribava al següent stemma:

Els estudis anteriors, el del Pare Martí de Barcelona a la dècada de 1930 no tenia en compte tota la tradició, ja que editava només el manuscrit *U* i hi feia correccions puntuals a partir del manuscrit *B*.⁴ Per la seva part, el filòsof cubà Jorge E. Gracia en la seva tesi doctoral de 1971 mostrava un stemma sense demos-

³ Xavier Renedo, *Edició i estudi del "Tractat de luxúria" del Terç del Crestià de Francesc Eiximenis*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 1992. En aquesta tesi hi ha gran informació i de gran qualitat sobre el *Terç*, comença amb una descripció codicològica indispensable de tots els manuscrits i continua amb l'edició i l'estudi de les variants. Val a dir que per la confecció d'aquest article l'ús d'aquesta tesi i l'assessorament del seu autor han estat de gran ajuda.

⁴ Francesc Eiximenis, *Terç del Crestià*, ed. de Martí de Barcelona, Norbert d'Ordal *et al.*, ENC-Barcino, Barcelona, 1929-1932, 3 vols.

trar-lo ecdòticament,⁵ per bé que ell sí que va treballar amb tots els manuscrits de la part que estudia.

Dins el meu Treball de recerca de doctorat, centrat en l'edició i estudi de la transmissió del "Tractat de peresa", capítols 410-523, he analitzat un punt que destaca pel seu interès i pels resultats que ens dóna en el conjunt de la transmissió: el manuscrit *M*, un dels millors de tota la tradició, presenta un parell de llacunes que un segon copista es va dedicar a completar. *M* és un manuscrit ple d'història molt ben seguida en l'estudi codicològic insertat dins Renedo.⁶ Va ser concebut, en un inici, com un únic volum poc després de la publicació del *Terç* i el 1417 era venut en dos toms. Més tard encara, el segon volum resultant era dividit al seu torn en dos altres volums, o sigui, que avui el conservem en tres toms.

Aquest segon copista, que anomenarem B i que podem datar paleogràficament a la segona meitat del s. XV, es va dedicar a donar forma a un manuscrit *M* que ja era en dos volums: va confectionar una taula de rúbriques per al segon volum i es va dedicar a completar dues llacunes que existien al text, concretament els capítols 514-523 (els últims del primer volum) i 723-727. La desaparició dels capítols 514-523 té una explicació material, es tracta del quadern que va patir la divisió en dos volums, aquesta divisió va afectar a aquest quadern que va quedar mutilat i les primeres pàgines devien quedar desenquadernades al primer volum i amb tota possibilitat no es devien poder reenquadernar, així que el copista B va construir un miniquadern de sis folis (261-266 del primer volum) on hi ha copiats els capítols 514-523 per insertar-lo a l'enquadernació.

Per la seva part, la desaparició dels capítols 723-727 té unes raons morals, ens parlen de la vergonya corporal, ja en el pecat

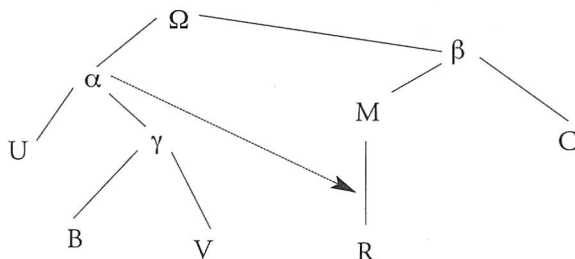
⁵ Jorge E. Gracia, *Francesc Eiximenis' Terç del Crestià: Edition and Study of Sources*. Chs. 353-430, tesi doctoral, Universitat de Toronto. Vegeu també l'article del mateix autor "Cinco capítulos del Terç del Crestià de Francesc Eiximenis omitidos por el P. Martí en su edición de la obra", *Analecta Sacra Tarraconensis*, 46 (1973), pp. 265-277. En aquest article es veu ben clarament la relació que hi ha entre els manuscrits *U* i *B* a partir d'un petit tractadet de cinc capítols omesos en aquests dos manuscrits.

⁶ Renedo, *Edició i estudi*, pp. xiv-lxii.

de supèrbia, i són una mica pujadets de to. Algun lector els devia arrencar per no ser prou del seu gust. Ens trobem amb una destrucció física d'aquesta part del text amb voluntat que es perdi, ni les rúbriques externes conserven els títols d'aquests capítols i, d'acord amb aquesta mentalitat puritana, també es va esborrar una frase del capítol 354 on un clergue de costums dissipats explica al seu metge que “per conservar sanitat ús ab fembres sovint e, per tal que no faça a negun injúria, faç-les-me cercar fadrines e trop mills me'n sent”. El copista B va haver de restituir aquests capítols a través d'un altre quadernet de dos folis (93-94 del segon volum) i va copiar de la seva mà la frase del capítol 354.

L'estudi ecdòtic d'aquests dos afegits del manuscrit *M* ens dóna un seguit d'informacions molt interessants per l'anàlisi de tota la transmissió i sobretot per l'estudi de la relació entre *M* i el manuscrit *R*. Segons Renedo, a partir d'un minucios estudi ecdòtic, *R* és un descriptum de *M*, però que en moltes ocasions té contaminacions del manuscrit *U*, tal i com es pot veure en l'stemma del principi. En l'anàlisi ecdòtica del “Tractat de peresa” es confirma aquesta conclusió, ja que en molts casos *R* corregeix el text erroni de *M*. Però ¿com va reaccionar el copista de *R* davant els afegits del copista B del manuscrit *R*?

Pels capítols 514-523 no ens trobem amb cap diferència ecdòtica destacable, el mateix stemma que teníem pel global del “Tractat de peresa” ens és vàlid per aquests capítols en particular, amb l'única excepció que el manuscrit *C* no transmet aquesta part del text. L'stemma del “Tractat de peresa” (capítols 410-523) és el següent:

Sí que ens trobem, però, amb les lògiques diferències lingüístiques, ja que B és cent anys posterior al copista original i presenta una llengua més moderna. Tot això ens porta a pensar que B va copiar aquesta part del text de les pàgines originals del manuscrit *M*: en el procés de desquartzació en dos volums es va buscar una meitat més o menys aritmètica i estilística i aquesta la donava el final del “Tractat de peresa” i l’inici del “Tractat de luxúria” entre els capítols 523 i 524. El problema és que aquesta divisió no coincidia amb una frontera de quadern, així es va destruir el quinzè quadern, les primeres pàgines (els capítols 514-523) vana anar a parar al primer volum i eren inservibles per tornar a ser reenquadernades, no pas per a ser llegides. Mentre que el cos d’aquest quadern va sobreviure com a primer quadern del segon volum, això sí, completat amb un pròleg on es justifica la divisió en dos volums, les rúbriques a aquest segon tom i l’inici del capítol 524, tot copiat per aquest copista B. El motiu d’aquesta divisió s’ha de buscar en raons pràctiques, el seu volum era considerable i així, en dos volums, se’n facilitava la lectura.

La còpia dels capítols 723-727 es presenta molt més interessant. Primer per la certesa que el copista B no disposava dels originals del manuscrit, ja hem vist com l’estricta moral d’un dels seus propietaris va fer que es destruïssin, així doncs, es va haver de buscar un altre model. Per altra banda, hem de tenir en compte que el *Terç*, com que és una obra tan gran, es devia transmetre per quaderns, així doncs, els stemmats proposats pel “Tractat de peresa” i pel “Tractat de luxúria” s’han de posar momentàniament en suspens.

L’anàlisi ecdòtica d’aquests capítols ens dona un stemma semblant a l’stemma proposat per Renedo: el manuscrit *U* en una branca independent i la resta de manuscrits en una altra branca. Però en aquest cas la branca *MR* no es justifica directament amb errors comuns conjuntius. En la meua opinió el problema no és *R*, aquest manuscrit no canvia de lloc, encara que sigui un descriptum de *M*, qui canvia de lloc és el copista B. En tan sols cinc capítols ens trobem amb 4 lliçons equipolents entre *UR* i *MBV*, si bé les lliçons equipolents no serveixen per establir branques,

una d'elles té una importància ecdòtica de primer nivell: tota la primera meitat del capítol 727 presenta dues còpies diferents. No crec que es tracti d'una variant d'autor, en absolut, sinó d'una variant de còpia. Si en els stemmatis del "Tractat de peresa" i del "Tractat de luxúria" ens trobàvem que *R* controlava un manuscrit del subarquétipus alfa, aquesta distribució de la còpia del capítol 727 ho ve a certificar, encara que bàsicament en la seva natura sigui un descriptum de *M*.

La còpia en qüestió és diferent en forma, però el contingut és idèntic, es tracta de les raons per les quals no es deu tenir un llibre luxós i ornamentat. El cos bàsic del text és la font principal del *Terc*: la *Summa de vitiis et virtutibus* del dominicà Guillem Peraldus, bisbe de Lió, en el s. XIII, però degudament glosada i ampliada per Eiximenis.

Per un altre costat, podem intuir com el copista B va buscar el seu model en algun manuscrit molt proper a *BV*, ja que, no només comparteix les quatre lliçons equipolents i un seguit d'errors conjuntius (juntament amb *R*), sinó que són els tres manuscrits que ens han transmès el pròleg al segon volum on es justifica la divisió del *Terc* en dos toms. A més, Renedo analitzava les rúbriques externes copiades per B en el segon volum i es perfilava, també, una relació entre aquestes i les rúbriques dels manuscrits *BV*.⁷

Amb tot, hi ha una dada que s'ha de posar de manifest, encara que no crec que canviï res de tot això exposat fins aquí: el capítol 727 ja no parla de la vergonya coporal, sinó que parla de l'ornamentació dels llits i en el manuscrit *M*, si bé la seva còpia s'inicia amb el copista B en el foli 94^v, hi ha gran part del capítol copiat per el copista original de *M* a partir del foli 95^r. El copista original de *M* ja va copiar una versió diferent a la versió transmesa per per *UR* i fou aquesta versió, la de *M*, aquella que es va transmetre a través dels seus descendents i possiblement va arribar a *BV*, d'on va retornar a *M* a través del copista B, aquesta és l'explicació que es pot donar a través de l'anàlisi ecdòtica i de l'stemma resultant en l'estudi de les dues llacunes copiades per B en el manuscrit *M*.

⁷ Renedo, *Edició i estudi*, p. lxxv.

A més, el fet que la còpia de B i l'original de *M* siguin la mateixa, ens indica una altra cosa, que B no va simplificar una còpia original perquè li ocupés els dos folis justos que tenia, sinó que un origen sabia perfectament d'on copiava i que era la mateixa versió del manuscrit on intervenia.

Així doncs, s'aporten noves proves que *R*, encara que sigui un descriptum de *M*, en el seu procés de còpia controlava un altre manuscrit de la mateixa branca que *U*, quan va veure que el seu model principal tenia una còpia d'un altre copista, va passar directament a veure el seu model secundari i va creure més oportú copiar la lliçó d'aquest últim manuscrit que no pas el del seu model, cosa que no va passar en els capítols 514-523, on *MR* mantenen l'estreta relació que els unieix. Per altra banda, també es pot certificar que en una data que estaria entre 1417, quan *M* es divideix en dos volums, i 1450 el *Terç* ja només es concebia com una obra en dos volums i no en un de sol com a l'origen. Es va introduir el pròleg atribuït al propi Eiximenis, però que és apòcrif, on es justificava aquesta divisió. El copista B, encarregat de donar forma al manuscrit *M*, ja dividit en dos toms, tenia un model en dos volums. Es defineix, d'aquesta manera, una mica més la història del manuscrit *M* i també es pot veure com la frontera entre els dos volums de *BV* és una frontera en la transmissió, ja que a partir del capítol 524 aquests dos manuscrits canvien de posició en l'stemma, cosa molt normal en obres tan grans que de ben segur es transmetien per quaderns.

Em sembla que són unes conclusions prou interessants, que s'hi arriba gràcies a l'estudi d'uns quants capítols, encara que sense el coneixement de bona part de la transmissió del *Terç* no seria possible treure'n tanta informació. En tot cas, tenim així, una mica més clara la transmissió de l'obra i més bases per a l'edició completa, un treball que promet ser difícil i sacrificat, encara que interessant en quant als resultats i sobretot per tornar a posar en circulació una obra molt divulgada en la seva època i que és de gran interès per l'estudi de la cultura, els models de vida i de comportament de la societat que la va crear.